

Curriculum Evaluation of the Islamic Revolution: Moving From a Passive, Failed Approach to a Discourse-Making Approach

Hamideh Pakmehr (Ph. D.)¹
Maghsoud Amin-Khandaghi (Ph. D.)²
Sayed Javad Ghandili³
Mahmoud Saeedy-Rezvani (Ph. D.)⁴

Abstract

This study aimed to curriculum evaluation of Iran's Islamic Revolution lesson. Methods was descriptive-survey and population consisted of all undergraduate students of Payam Noor University, Islamic Azad and Applied Science of Bafgh Unit that have been selected lessons of the Islamic Revolution and attendance in class (total 151). All students participated in the study and completed questionnaire before census the session final exam. In order to assess the students of the Islamic Revolution curriculum, questionnaire makes by researcher with 5 components. Validity was calculated using the opinion of experts and reliability was calculated with Cronbach's alpha coefficient for the components and the whole questionnaire between 0.73 and 0.88. findings shown that the curriculum of Islamic Revolution are not as expected from the term of students in any of the components of the aim, textbook content, teaching and learning activities, resources and evaluation methods. In addition, There was no significant difference in the curriculum of Islamic Revolution by university ($p=0.231$) and gender ($p=0.247$). Given the undeniable role of the curriculum of Islamic Revolution as transmitters of values and ideals of the revolution and the underlying provider to alert students to the problems facing the Islamic Republic of Iran, recommended resorting to discourse construction approach to the transition from the existing passive approach failed.

Keywords: *Iran's Islamic Revolution Lesson, Evaluation, Curriculum, Discourse Making Approach.*

-
1. PhD in Curriculum, Department of Educational Science, Imam Reza International University, Mashhad, Iran
  2. Correspondent Author: Associate Professor, Department of Curriculum Study and Instruction, Ferdowsi University of Mashhad, aminkhandaghi@ferdowsi.um.ac.ir
  3. Assistant professor, Department of Curriculum Study and Instruction, Ferdowsi University of Mashhad
  4. Associate professor, Department of Curriculum Study and Instruction, Ferdowsi University of Mashhad

ارزشیابی برنامه درسی انقلاب اسلامی: گذر از رویکرد منفعلانه ناکام موجود به سمت رویکرد گفتمان سازانه^۱

حمیده پاک‌مهر*، مقصود امین خندقی**
سید جواد قندیلی***، محمود سعیدی رضوانی****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴

چکیده

مطالعه حاضر با هدف انجام ارزشیابی از برنامه درسی درس انقلاب اسلامی انجام شده است. روش مطالعه توصیفی-پیمایشی و جامعه آماری شامل تمامی دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه‌های پیام نور، آزاد اسلامی و علمی-کاربردی واحد بافق است که درس انقلاب اسلامی را انتخاب واحد نموده و در کلاس این درس حضور داشتند (مجموعاً ۱۵۱ نفر). تمامی دانشجویان مذکور به صورت سرشماری در پژوهش شرکت و پرسش‌نامه مربوط را قبل از برگزاری جلسه امتحان پایان ترم تکمیل کردند. به منظور ارزشیابی دانشجویان از برنامه درسی انقلاب اسلامی، پرسش‌نامه محقق ساخته با پنج مؤلفه تدوین شد. روایی آن با استفاده از نظر متخصصان احراز و پایایی نیز با ضریب آلفای کرونباخ برای مؤلفه‌ها و کل پرسش‌نامه بین ۰/۷۳ تا ۰/۸۸ محاسبه شد. یافته‌ها نشان داد که برنامه درسی انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان در هیچ‌یک از مؤلفه‌های هدف، محتوای کتاب درسی، تدریس و فعالیت‌های یادگیری، منبع و شیوه ارزشیابی در حد مورد انتظار قرار ندارد ($p > 0/05$). به علاوه بین نظرات دانشجویان به تفکیک دانشگاه ($p = 0/231$) و جنسیت ($p = 0/247$) در خصوص برنامه درسی انقلاب اسلامی تفاوت معناداری وجود ندارد. با توجه به نقش غیرقابل انکار برنامه درسی انقلاب اسلامی به عنوان انتقال‌دهنده ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب و فراهم‌کننده زمینه‌ای در راستای آگاه‌سازی دانشجویان با مشکلات پیش‌روی نظام جمهوری اسلامی ایران، توسل جستن به رویکرد گفتمان‌سازانه به جهت گذر از وضع ناکام فعلی توصیه می‌شود.

کلیدواژه‌ها: درس انقلاب اسلامی، ارزشیابی، برنامه درسی، رویکرد گفتمان‌سازانه.

۱. مطالعه حاضر با حمایت مالی و معنوی پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد انجام شده است.

* نویسنده مسئول: استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد، ایران

** دانشیار، گروه مطالعات برنامه درسی و آموزش، دانشگاه فردوسی مشهد

*** دانشگاه فردوسی مشهد

**** دانشیار مطالعات برنامه درسی و آموزش دانشگاه فردوسی مشهد

مقدمه

نظام جمهوری اسلامی ایران، نتیجه و برآیند انقلابی است که در سال ۱۳۵۷ با رهبری امام خمینی (ره) به پیروزی رسید. با وقوع انقلاب اسلامی، جمهوری اسلامی ایران که الگوی عینی یا صورت متبلور شده دولت مطلوب امام (ره) محسوب می‌شد، جانشین نظام سلطنتی پهلوی شد (مرشدی‌زاد، غفاری هاشجین و مرتضوی، ۱۳۹۰: ۱۱۰). گفتمان امام (ره) در فضایی مطرح شد که وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه مطلوبیت خود را برای توده مردم از دست داده بود. در چنین فضایی، جامعه به دنبال یک منجی بود که بتواند با ارائه جایگزینی جدید آینده‌ای مطلوب را برای مردم ترسیم کند. امام خمینی (ره) در چنین بستری گفتمان رهایی بخش خود را مطرح کردند. ظرافتی که امام (ره) در طرح این گفتمان از خود به خرج داد، سبب شد که این گفتمان خیلی زود در میان گروه‌های مختلف مخالف رژیم از نفوذ و اعتبار بالایی برخوردار گردد (اسماعیلی، ۱۳۸۸). این گفتمان با پی‌گرفتن روش‌های غیرمسلحت آمیز و ریشه‌ای هرگز درصدد آشتی با حکومت و ساختارهای حاکم نبود؛ بلکه از پیش برای خود، حکومت و ساختارهای نوینی را طرح‌ریزی کرد که قابل توقف نبوده و تنها از طریق انقلاب می‌توانست تحقق و تداوم یابد (رهبری، ۱۳۸۶: ۹۱).

گفتمان انقلاب اسلامی که به نوعی تداوم حرکت انبیا و متصل به تعالیم آسمانی است از ریشه و اساس با سایر گفتمان‌ها تفاوت دارد. چنانچه دال مرکزی گفتمان انقلاب اسلامی را اسلام و هویت اسلامی بدانیم، کاملاً واضح است که جنس آن با دال مرکزی سایر گفتمان‌های معاصر و ماقبل آن فرق می‌کند. البته نمی‌توان با این مقدمه که گفتمان انقلاب اسلامی اصالت فطری و الهی دارد از آسیب‌شناسی گزاره‌های آن غافل شد؛ بلکه باید اولاً به بسط کامل گفتمان انقلاب اسلامی دل سپرد و به این گام‌های پیموده دل‌خوش نبود. ثانیاً همواره در تکاپوی بازتولید و روزآمد کردن آن برآمد تا از اعتبار نیفتد و از دسترس خارج نشود (خانگی، ۱۳۸۳). به‌زعم مقام معظم رهبری سقوط انقلاب اسلامی و براندازی آن و در مرحله بعد استحاله انقلاب یکی از اهداف دشمنان انقلاب اسلامی است (طاهری وحدتی، ۱۳۸۹: ۲). انقلاب اسلامی ایران به عنوان یک انقلاب ایدئولوژیک نه تنها در بُعد ملی، احیاگر طرح‌ها و نظریات خاصی برای حکومت و دولت است، بلکه در بُعد جهانی نیز با توجه به جهان شمولی مکتب اسلام دارای افکار و نظریات خاصی است

(شفایی، ۱۳۸۸: ۱۵۶). هم‌اکنون انقلاب اسلامی ایران متأثر از مجموعه‌ای از ارزش‌ها، آرمان‌ها و تفکرات اسلامی شیعی و نیز رفتارهای ملی است که به ویژه در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تبلور یافته و در قالب نظام سیاسی «جمهوری اسلامی» عینیت یافته است (همان: ۱۵۷).

بزرگ‌ترین و مهم‌ترین نیاز جامعه پس از پیروزی انقلاب‌ها و مهم‌ترین رسالت و وظیفه هر انقلابی بحث درباره تداوم انقلاب است که نشان‌دهنده‌ی آن توجه به آینده و سرنوشت انقلاب است. از این رو، شناخت عوامل تداوم انقلاب اسلامی، بازیافت موانع موجود در تداوم انقلاب و کشف قوانین مربوط به تداوم آن ضروری است (جوهری، ۱۳۷۸: ۴۴۸، به نقل از خلیلی و حمیدی، ۱۳۹۰: ۸۳). بنابراین، انقلاب اسلامی ایران مادام که به آرمان‌ها و اصول آن پای‌بندی نشان داده، باقی می‌ماند، بوده‌اند (شفایی، ۱۳۸۸: ۱۵۷). اگر چه از آغاز انقلاب اسلامی، مردم همواره به ارزش‌های حاکم بر انقلاب اسلامی واقف بوده‌اند، لیکن، در سال‌های اخیر، ضرورت پرداختن به این ایده و تلاش برای عملی کردن آن، بیش از گذشته مشهود است. دشمنان نیز با ترفندهای مختلف به مبارزه با آرمان‌های انقلاب برخاسته‌اند. در این راستا، نظام‌های آموزشی در زمینه تربیت و آگاه‌سازی مخاطبان خود و تبدیل آن به باوری که در عمل تجلی می‌یابد، رسالت مهمی بر عهده دارند. چنان‌که مقام معظم رهبری می‌فرمایند: بقا و استمرار و برکات این انقلاب، مستقیماً و تحقیقاً با تربیت انسان‌ها ارتباط پیدا می‌کند. اگر انسان‌های صالح و عالمی باشند که پیام انقلاب را درک کنند، آن را حفظ کنند، به آن عمل نمایند و آن راه و آن جهت را پی بگیرند، انقلاب زنده و مانده است و برکات آن خواهد رسید (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۰/۱۰/۲). قبل از انقلاب، دستگاه‌های آموزشی کشور از جهت سیستم آموزشی و نظام فکری شدیداً تحت تأثیر اصول و زیربنای تمدن غرب بود (هاشم‌پوریزدان‌پرست، ۱۳۹۱: ۱۲۷-۱۲۸)؛ تا اینکه با شکل‌گیری انقلاب فرهنگی در سال‌های اولیه پیروزی انقلاب اسلامی در کشور (هراتی و قنبری، ۱۳۹۱: ۱۲۳)، نظام آموزش عالی کشور وارد عرصه‌ای جدید شد، به طوری که برخورداری نظام آموزش عالی از برنامه‌های درسی و هماهنگی با ارزش‌های اسلامی و تناسب با تحولات، نیازها و ویژگی‌های عصر فراصنعتی به یک امر بدیهی تبدیل شد (عارفی، ۱۳۸۴: ۱۲). پس از روی کار آمدن نظام جمهوری اسلامی، نظام برنامه‌ریزی درسی متمرکز بر نظام آموزش عالی حاکم شد (گروه

مطالعات تطبیقی و نوآوری در آموزش عالی، ۱۳۷۸: ۸۸). بدین منظور در دروس عمومی دانشگاه‌ها مجموعه دروسی با عنوان دروس معارف اسلامی گنجانده شد که درس انقلاب اسلامی نیز یکی از این دروس است که به عنوان یک درس عمومی برای دانشجویان مقطع کارشناسی در تمامی مراکز آموزش عالی کشور در نظر گرفته شده است. یکی از مهم‌ترین اهداف آن، آشنایی دانشجویان با زمینه‌های شکل‌گیری انقلاب، مبانی نظری انقلاب و آشنایی با آرمان‌ها و دستاوردهای انقلاب اسلامی است. نتایج تحقیقات متعدد در مورد دروس عمومی دوره کارشناسی لزوم ارزشیابی‌های مجدد و متعدد از منابع و کتب درسی را نمایان کرده است. به علاوه، امروزه با گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی شکوهمند انقلاب و نقش برنامه‌های درسی دانشگاه به طور اعم و درس انقلاب اسلامی به‌طور اخص برای ترویج روحیه و پیش‌انقلابی در دانشجویان با وجود تألیفات متعدد درباره این درس، ارائه ارزشیابی از درس مذکور به دلیل گذشت زمان و وقوع رخدادهای جدید علیه نظام جمهوری اسلامی ایران ضرورتی مشهود به نظر می‌رسد. بنابراین، با توجه به نقش تعیین‌کننده و غیرقابل‌انکار برنامه درسی انقلاب اسلامی به عنوان انتقال‌دهنده ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب، مطالعه حاضر با هدف ارزشیابی برنامه درسی برای درس انقلاب اسلامی در سال ۹۳ تا ۹۴ با تاکید بر مؤلفه‌های برنامه درسی انجام شد.

سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی تحقیق

کیفیت عناصر تشکیل‌دهنده برنامه درسی در درس انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان مورد بررسی چگونه است؟

سؤال‌های فرعی

- ۱- کیفیت مؤلفه هدف در درس انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان مورد بررسی چگونه است؟
- ۲- کیفیت مؤلفه محتوا در درس انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان مورد بررسی چگونه است؟

- ۳- کیفیت مؤلفه تدریس و فعالیت‌های مربوط به یادگیری درس انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان مورد بررسی چگونه است؟
- ۴- کیفیت مؤلفه منبع آموزشی در درس انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان مورد بررسی چگونه است؟
- ۵- کیفیت مؤلفه شیوه‌های ارزشیابی در درس انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان مورد بررسی چگونه است؟
- ۶- آیا بین دیدگاه دانشجویان در ارزشیابی برنامه درسی درس انقلاب اسلامی به تفکیک دانشگاه تفاوت معناداری وجود دارد؟
- ۷- آیا بین دیدگاه دانشجویان در ارزشیابی برنامه درسی درس انقلاب اسلامی به تفکیک جنسیت تفاوت معناداری وجود دارد؟

مبانی نظری و ادبیات تحقیق

تعریف اصطلاحات و مفاهیم

ارزشیابی: ارزشیابی به فرایند منظم و هدفدار گردآوری داده‌ها برای قضاوت ارزشی در راستای تغییر، اصلاح، تایید یا تجدیدنظر در راه بهبود کیفیت آموزشی و برنامه درسی اشاره می‌کند.

برنامه درسی: برنامه ریزی درسی به سازماندهی فعالیت‌های یاددهی و یادگیری به منظور ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار یادگیرندگان اطلاق می‌گردد.

گفتمان‌سازی: عبارت است از: فرایند تبدیل ایدئولوژی به باوری غالب و همه‌گیر در مقام عمل.

پیشینه پژوهش

نتایج پژوهش آقاجانی‌قناد و فرزندوحی (۱۳۸۰)، با عنوان: «بررسی نگرش دانشجویان دانشگاه ایلام نسبت به دروس معارف اسلامی» نشان می‌دهد که سرفصل دروس معارف با مسائل سیاسی، اجتماعی و اخلاقی روز جامعه با نیاز جوانان متناسب نیست.

مجیدی و فاتحی (۱۳۸۵)، نیز در ارزیابی از محتوای دروس معارف با عنوان: «بررسی سنجش نگرش دانشجویان نسبت به برنامه‌ریزی دروس معارف اسلامی» به این نتیجه رسیدند که فقط ۳۳/۲ درصد از دانشجویان محتوای این درس را مثبت ارزیابی نموده و ۶۶/۸ درصد نظر منفی داشتند یا بی‌نظر بودند.

نتایج مطالعه قنبری، زیوری رحمان و شکوهی مقدم (۱۳۹۱)، نیز که با عنوان: «تأثیر درس انقلاب اسلامی بر ارتقای میزان آشنایی دانشجویان با جنگ نرم» در بین دانشجویان دانشگاه کرمان انجام شد، حاکی است که دانشجویانی که درس انقلاب اسلامی را گذرانده‌اند نسبت به دانشجویانی که این درس را هنوز نگذرانده‌اند با جنگ نرم در بعد فرهنگی و اجتماعی آشنایی بیشتری دارند.

هراتی و قنبری (۱۳۹۱)، نیز در مطالعه‌ای تحت عنوان: «مطالعه میزان مطابقت محتوای ارائه شده در درس انقلاب اسلامی ایران با انتظارات دانشجویان مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه بوعلی سینا» یافتند که میزان برآورده شدن انتظارات دانشجویان از محتوای کتاب درسی انقلاب اسلامی کمتر از حد متوسط است. در مطالعه مذکور صرفاً به جنبه محتوایی درس انقلاب اسلامی پرداخته شد و از سایر عناصر برنامه درسی نظیر اهداف، تدریس و فرایند یادگیری، شیوه ارزشیابی و منبع آموزشی غفلت شده است.

پژوهش امید، نجفی و سبحانی نژاد (۱۳۹۵)، با عنوان: «ارزشیابی برنامه درسی دروس عمومی معارف اسلامی دانشگاهی به منظور ارائه راهکارهای کیفیت بخش» نشان داد که وضعیت محتوای برنامه درسی (۳/۱۴) در حد متوسط و شیوه‌های تدریس (۳/۶۱) و روش‌های ارزشیابی (۳/۲۸) کمتر از حد متوسط است.

مبانی نظری

عناصر برنامه درسی

برنامه‌ریزان قبل از اینکه به شیوه‌های اجرایی و عملی بپردازند، باید در مورد مؤلفه‌ها و عناصر برنامه‌ریزی درسی تصمیم‌گیری کنند. لیکن، متخصصان در مورد تعداد عناصر برنامه درسی هنوز به توافق قطعی دست نیافته‌اند (مهرمحمدی، ۱۳۸۲: ۴۴). به عنوان مثال، تایلر به چهار عنصر هدف،

محتوا، روش و ارزشیابی توجه کرده است. زایس این عناصر را شامل: هدف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری، روش‌های ارزشیابی و اجرای برنامه درسی می‌داند. از منظر بوشامپ این عناصر عبارت‌اند از: هدف، محتوا، کاربرد و ارزشیابی. کلاین نیز به‌نوعی مقاصد و اهداف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری، نقش معلم، مواد و منابع آموزشی، گروه‌بندی، مکان و زمان، سنجش و ارزشیابی اشاره کرده است (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۸۸). به‌زعم ارنشتاین و هانکینز^۱ (۲۰۰۹) در فرایند برنامه‌ریزی درسی باید نسبت به شناسایی ویژگی‌های این عناصر و هم‌چنین ارتباط این عناصر اقدام شود تا از بیشترین توان برای اثرگذاری مطلوب بر فراگیران برخوردار شود. متخصصان برنامه‌ریزی درسی بر این باورند که برای اصلاح یا بهبود برنامه‌های درسی در نظر داشتن تأثیر و تأثر عناصر برنامه‌های درسی قابل توجه است (چانگ، وو، وو^۲، ۲۰۱۵؛ کاری، وایت، رولی، اورلاند و دریسکول^۳، ۲۰۱۵) در مطالعه حاضر پنج مؤلفه هدف، محتوای درسی، تدریس و فعالیت‌های یادگیری، منابع آموزشی و شیوه‌های ارزشیابی مدنظر است. اهداف، معیارهایی برای انتخاب درس، محتوای آنها، تنظیم روش‌های آموزش، تهیه آزمون و وسایل ارزشیابی است. برای مطالعه برنامه‌های درسی به‌طور منظم و آگاهانه، ابتدا باید اطمینان حاصل شود که هدف‌های آموزشی تعیین شده است (تایلر، ۱۳۹۲: ۱۱). اصطلاح محتوای برنامه درسی به کلیه مطالب، حقایق، قوانین، نظریات، اصول، اصطلاحات و مفاهیم مربوط به یک درس که برای دستیابی به هدف آن درس و تغییر رفتار فراگیر ارائه می‌شود، اشاره می‌کند (کلی، لاندن، سپرستین، فانگ و والش^۴، ۲۰۱۵). عنصر دیگر، تدریس است که به شیوه‌های کسب محتوا اشاره می‌کند. انواع فعالیت‌های پیشنهادی برای یادگیری دانش‌آموزان، شیوه انتقال اطلاعات، توالی فعالیت‌های تدریس، ارائه حجم مطالب و فعالیت‌های یادگیری در این مؤلفه مورد توجه است (لوی، ۱۳۹۱: ۵۱). ارزشیابی نیز فرایند تعیین میزان تحقق هدف‌های آموزشی به‌طور واقعی از طریق برنامه‌های درسی و آموزش است (تایلر، ۱۳۸۱: ۱۲۵). منابع آموزشی نیز به کلیه مواد و منابعی اشاره می‌کنند که یادگیری را برای فراگیران تسهیل می‌نمایند (مهرمحمدی، ۱۳۸۲).

1. Ornstein, Hunkins
2. Chang, Wu & Wu
3. Currey, White, Rolley, Oldland, Driscoll
4. Kelly, London, Siperstein, Fung, Walsh

رویکردهای حاکم بر طراحی برنامه درسی

بر اساس مطالب مطرح شده، هنگام طراحی برنامه درسی، تصمیمات و راهکارهایی که برای عناصر برنامه درسی شامل اهداف، محتوا، روش‌های تدریس و فعالیت‌های یادگیری، شیوه‌های ارزشیابی و سایر فرایندهای برنامه درسی گرفته می‌شود، از رویکردهای متعدد پیروی می‌کند. رویکرد حاکم بر برنامه‌های درسی نظام آموزشی، رویکردی منفعلانه است. در این رویکرد برنامه درسی مبتنی بر رویکرد موضوع محوری و مکانیکی بوده و بر اصول و قانونمندی‌هایی استوار است که ماهیت تجویزی دارد. بنابراین، پیامد پیروی خطی مصرف‌کنندگان را به دنبال خواهد داشت. از این نگاه، انتقال اطلاعات و مفاهیم بدون توجه به ارتباط پنهان محتواها با هم بر فهم عمیق و همه جانبه آن مقدم است (عبابف، فتیحی و اجارگاه، فراستخواه و مهرعلیزاده، ۱۳۹۲). طبق این دیدگاه، همواره نوعی ساده‌انگاری نسبت به ارزش‌های انقلاب اسلامی وجود دارد. چنین محتوایی با تأکید بر سازماندهی عمودی و افقی به ارائه مطالب و مسائلی درباره انقلاب اسلامی بر اساس رخدادهای می‌پردازد. از منظر رویکرد گفتمان‌سازانه به عنوان یک رویکرد بدیل، طراحی عناصر برنامه‌های درسی باید به گونه‌ای باشد که موجبات آشنایی با ارزش‌های انقلابی و تعهد به نظام جمهوری اسلامی ایران را فراهم نماید. نتایج مطالعات جعفرنیا، امین خندقی، قندیلی و جواهری (۱۳۹۳) و نیز امین خندقی و جعفرنیا (۱۳۹۳) بر اهمیت رویکرد مذکور صحه گذاشته است.

ارزشیابی برنامه درسی

با توجه به پذیرش آگاهانه یا اجتناب‌ناپذیر دنیای امروزی از تحولات متعددی چون تبادل گسترده اطلاعات، تحول اقتصادی و فناوری کاربر و اقتصاد مبتنی بر دانش، دست‌اندرکاران و تصمیم‌گیرندگان آموزش عالی باید به‌طور مداوم به ارزشیابی برنامه‌های درسی بپردازند (عارفی، ۱۳۸۳). تاکنون، تعاریف متعدد و متفاوتی برای ارزشیابی ارائه شده که با نگاهی مفهومی به تعاریف و چارچوب‌های موجود می‌توان گفت که ارزشیابی به فرایند منظم و هدفدار گردآوری داده‌ها برای قضاوت ارزشی در راستای تغییر، اصلاح، تأیید یا تجدیدنظر در راه بهبود کیفیت آموزشی و برنامه درسی اشاره می‌کند (ولف، ۱۳۸۱). از لحاظ کارکردی و اجرایی مروری بر رویکردهای گوناگون ارزشیابی به ارزشیاب کمک می‌کند تا چارچوب‌های بهینه را مورد بررسی

و سنجش قرار دهد و از آنها برای برنامه‌ریزی و اجرای مطالعات خود استفاده کند. کیامنش (۱۳۹۲) رویکردهای ارزشیابی را به سه دسته الگوهای مبتنی بر تحقق اهداف، الگوهای قضاوتی و الگوهای تسهیل در تصمیم‌گیری تقسیم کرده است. در دسته‌بندی دیگر، ورتن و سندرز (۱۹۸۷)، به نقل از کیامنش، (۱۳۹۲) این الگوها را در شش دسته الگوهای مبتنی بر هدف، مبتنی بر مدیریت، مبتنی بر مصرف‌کننده، مبتنی بر نظر متخصصان، مبتنی بر اختلاف نظر متخصصان و طبیعت‌گرایانه قرار داده است. به باور ولف (۱۳۸۶:۱۱) مطالعات ارزشیابی درصدد تعیین ارزش یک برنامه درسی است که دامنه عمل حاصل از نتایج ارزشیابی در یک طیف گسترده را دربرمی‌گیرد. این طیف از پذیرش برنامه آموزشی ارزشیابی شده به‌طور کامل و بدون هیچگونه تغییر و اصلاح تا اصلاح و بهبود بخش یا بخش‌هایی از برنامه آموزشی ارزشیابی شده و یا حتی توقف و انحلال کامل برنامه را شامل می‌شود.

روش شناسی پژوهش

روش مطالعه حاضر از نوع توصیفی-پیمایشی و جامعه‌آماري آن شامل: تمامی دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه‌های پیام نور، آزاد اسلامی و علمی-کاربردی واحد بافق در نیمسال اول تحصیلی ۹۳-۹۴ می‌شود که درس انقلاب اسلامی را انتخاب واحد نموده و در کلاس این درس حضور داشته‌اند (مجموعاً ۱۵۱ نفر). به صورت تمام شماری تمامی دانشجویان حاضر در جامعه آماری به عنوان نمونه در پژوهش شرکت و پرسش‌نامه پژوهش را قبل از برگزاری جلسه امتحان پایان ترم تکمیل کردند. تعداد ۱۵ پرسش‌نامه به علت عدم بازگرداندن توسط دانشجویان یا تکمیل نشدن کنار گذاشته شد و ۱۳۶ پرسش‌نامه با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی (فراوانی، درصد، میانگین و انحراف معیار) و آزمون‌های تی‌تک نمونه‌ای، تحلیل واریانس تک متغیری و تی مستقل مورد تجزیه و تحلیل نهایی قرار گرفت. شایان ذکر است که نظرسنجی دانشجویان از این درس به تفکیک هر سه دانشگاه بر مبنای کتب تدریس شده زیر است: دانشگاه پیام نور: کتاب "درآمدی تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران" نوشته عیوضی و هراتی (۱۳۹۰)، انتشارات دفتر نشر معارف. دانشگاه آزاد اسلامی: کتاب "آشنایی با انقلاب اسلامی" نوشته منصوری (۱۳۹۱)، انتشارات معارف. دانشگاه علمی-کاربردی: کتاب "انقلاب اسلامی ایران" نوشته جمعی از نویسندگان (۱۳۸۶)، انتشارات معارف.

ابزار پژوهش: به منظور ارزیابی دانشجویان از برنامه درسی انقلاب اسلامی از پرسش‌نامه محقق ساخته استفاده شد. بدین منظور براساس اهداف مطرح شده در مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی برای کتاب درسی انقلاب اسلامی نظیر آشنایی دانشجویان با زمینه‌های شکل‌گیری انقلاب، مبانی نظری انقلاب و آشنایی با آرمان‌ها و دستاوردهای انقلاب اسلامی و همچنین با توجه به مؤلفه‌های برنامه درسی (هدف، محتوا، تدریس، ارزشیابی و منابع) پرسش‌نامه ۲۹ سؤالی شامل ۵ مؤلفه هدف، محتوا، تدریس و فعالیت‌های یادگیری، منبع آموزشی و ارزشیابی در طیف ۴ درجه‌ای لیکرت (زیاد=۳، تاحدودی=۲، کم=۱، اصلاً=۰) تنظیم شد. در جدول (۱) شاخصه‌های مؤلفه‌های پرسشنامه ارائه شده است.

جدول ۱. مؤلفه‌های پرسشنامه

مؤلفه	شاخصه‌ها
هدف	کافی بودن رئوس مطالب ارائه شده در فهرست کتاب انقلاب اسلامی، تناسب اهداف با محتوای درس
محتوا	تکمیل اطلاعات ناقص و اصلاح اطلاعات اشتباه گذشته دانشجویان در زمینه انقلاب اسلامی، کیفیت مباحث کتاب و استدلال منطقی به کار رفته در آن، تعمیق باورهای دانشجویان نسبت به ارزش‌های اصیل انقلاب، ایجاد علاقه نسبت به مطالعه در زمینه انقلاب اسلامی، پیشگیری از گرایش به عقاید انحرافی نسبت به انقلاب اسلامی، پاسخگویی به شبهات و سؤال‌های دانشجویان درباره انقلاب اسلامی
تدریس و فعالیت‌های یادگیری	میزان تسلط علمی استاد به درس انقلاب اسلامی، توان پاسخ‌گویی استاد درس به پرسش‌های دانشجویان درباره انقلاب اسلامی ایران، میزان همکاری و مشارکت دانشجویان در کلاس، تکلیف‌ها و فعالیت‌های تعیین شده خارج از کلاس مربوط به درس انقلاب اسلامی
منبع آموزشی	سهولت در تهیه منبع معرفی شده از طریق امانت کتابخانه‌ای یا خرید از کتاب‌فروشی‌ها، دسترسی به منابع کمک درسی نظیر مقالات و سایر کتب در رابطه با درس انقلاب اسلامی
ارزشیابی	رضایت از نحوه سؤالات آزمون درس انقلاب، متناسب بودن روش آزمون و تناسب تعداد سؤالات امتحانی

جهت احراز روایی در ابتدا پرسش‌نامه‌ای ۳۵ سوالی براساس مؤلفه‌های پنج‌گانه برنامه درسی طراحی و در اختیار چهار نفر از متخصصان علوم تربیتی قرار گرفت. پس از تشریح هدف مطالعه از

آنان خواسته شد تا سوالات را مطالعه فرموده و نظر خود را درباره تناسب و اهمیت سوال مطرح شده با علامت زدن یکی از گزینه‌های مناسب، تا حدودی مناسب، تا حدودی نامناسب و نامناسب اعلام نمایند. از منظر متخصصان مورد نظر، برخی از گویه‌ها مبهم یا تکراری بود. به علاوه، آنان افزودن چند پرسش کلی باز-پاسخ را به پرسش‌نامه پیشنهاد کردند. پس از چندین بار بازنگری، ادغام گویه‌های تکراری و حذف برخی از گویه‌ها، در نهایت پرسش‌نامه با ۲۹ گویه مورد تأیید متخصصان مذکور قرار گرفت. پایایی با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برای مؤلفه‌ها و کل پرسش‌نامه بین ۰/۷۳ تا ۰/۸۸ محاسبه گردید که در جدول (۲) مشخص شده است.

جدول ۲. ضرایب آلفای کرونباخ مؤلفه‌های پرسش‌نامه

مؤلفه هدف	مؤلفه محتوا	مؤلفه تدریس	مؤلفه ارزشیابی	مؤلفه منابع آموزشی	کل پرسش‌نامه
۰/۷۶	۰/۸۱	۰/۷۳	۰/۸۸	۰/۸۵	۰/۸۸

یافته‌های پژوهش و تحلیل

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه مورد بررسی در جدول‌های (۳) و (۴) گزارش شده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی و درصد آزمودنی‌ها به تفکیک جنسیت

جنسیت	فراوانی	درصد
دختر	۸۴	۶۱/۸٪
پسر	۵۲	۳۸/۲٪
مجموع	۱۳۶	۱۰۰٪

براساس نتایج مندرج در جدول (۳) از مجموع ۱۳۶ دانشجویی که درس انقلاب اسلامی ایران را گذرانده بودند، ۸۴ نفر از دانشجویان دختر (۶۱/۸٪) و ۵۲ نفر پسر (۳۸/۲٪) هستند.

جدول ۴. توزیع فراوانی و درصد آزمودنی‌ها به تفکیک دانشگاه

دانشگاه	فراوانی	درصد
پیام نور	۵۱	۳۷/۵٪
آزاد اسلامی	۴۴	۳۲/۳۵٪
علمی-کاربردی	۴۱	۳۰/۱۵٪
مجموع	۱۳۶	۱۰۰٪

از مجموع دانشجویانی که درس انقلاب اسلامی ایران را گذرانده بودند، ۵۱ نفر در دانشگاه پیام نور (۳۷/۵٪)، ۴۴ نفر در دانشگاه آزاد اسلامی (۳۲/۳۵٪) و ۴۱ نفر (۳۰/۱۵٪) در دانشگاه علمی-کاربردی تحصیل می‌کردند (جدول ۴).

جدول ۵. شاخص‌های آمار توصیفی برنامه درسی انقلاب اسلامی به تفکیک مؤلفه‌های مورد بررسی

مؤلفه	میانگین	انحراف معیار
هدف	۱/۳۵	۰/۲۵
محتوای کتاب درسی	۱/۳۵	۰/۲۵
تدریس و فعالیت‌های یادگیری	۱/۴۱	۰/۲۹
منبع	۱/۵۵	۰/۴۹
شیوه ارزشیابی	۱/۳۸	۰/۵۰
کل درس انقلاب اسلامی	۱/۳۸	۰/۱۷

در جدول (۵) شاخص‌های آمار توصیفی مؤلفه‌های برنامه درسی انقلاب اسلامی گزارش شده است. میانگین و انحراف استاندارد مؤلفه‌های هدف $۱/۳۵ \pm ۰/۲۵$ ، محتوا $۱/۳۵ \pm ۰/۲۵$ ، تدریس و فعالیت‌های یادگیری $۱/۴۱ \pm ۰/۲۹$ ، منبع $۱/۵۵ \pm ۰/۴۹$ ، ارزشیابی $۱/۳۸ \pm ۰/۵۰$ و کل درس $۱/۳۸ \pm ۰/۱۷$ است.

جدول ۶. آزمون تی تک نمونه‌ای برای مقایسه مؤلفه هدف

در درس انقلاب اسلامی با میانگین مورد انتظار

مؤلفه	میانگین	تفاوت میانگین‌ها	T	Df	P
هدف	۱/۳۵	-۰/۱۴	-۶/۵۹	۱۳۵	۰/۰۰۰

برای مقایسه میانگین نمرات کسب شده در مؤلفه هدف با نمره مورد انتظار از تی تک نمونه‌ای استفاده شد. در گزینه‌های پرسش‌نامه، بیشترین و کمترین نمره به ترتیب ۰ و ۳ و نقطه برش ۱/۵ در نظر گرفته شد (از ۰ تا ۱/۵ پایین‌تر از حد انتظار و از ۱/۵۱ تا ۳ در حد مورد انتظار) نتایج مندرج در جدول (۶) حاکی از آن است که دانشجویان مؤلفه هدف را در درس انقلاب اسلامی در حد مورد انتظار ارزشیابی نکردند ($t = -6/59, p < 0/001$).

جدول ۷. آزمون تی تک نمونه‌ای برای مقایسه محتوای کتاب درسی انقلاب اسلامی

با میانگین مورد انتظار

مؤلفه	میانگین	تفاوت میانگین‌ها	T	Df	P
محتوای کتاب درسی	۱/۳۵	-۰/۱۴	-۶/۵۹	۱۳۵	۰/۰۰۰

نتایج مندرج در جدول (۷) حاکی است که دانشجویان محتوای کتاب درسی انقلاب اسلامی را در حد مورد انتظار ارزشیابی نکردند ($t = -6/59, p < 0/001$).

جدول ۸. آزمون تی تک نمونه‌ای برای مقایسه تدریس

و فعالیت‌های یادگیری با میانگین مورد انتظار

مؤلفه	میانگین	تفاوت میانگین‌ها	T	Df	P
تدریس و فعالیت‌های یادگیری	۱/۴۱	-۰/۰۸	-۳/۴۴	۱۳۵	۰/۰۰۰

نتایج مندرج در جدول (۸) حاکی است که دانشجویان تدریس و فعالیت‌های یادگیری را در درس انقلاب اسلامی در حد مورد انتظار ارزشیابی نکردند ($t = -3/44, p < 0/001$).

جدول ۹. آزمون تی تک نمونه‌ای برای مقایسه مؤلفه منبع در درس انقلاب اسلامی با میانگین مورد انتظار

مؤلفه	میانگین	تفاوت میانگین‌ها	T	Df	P
منبع آموزشی	۱/۵۵	-۰/۰۵	-۱/۲۶	۱۳۵	۰/۰۰۰

نتایج مندرج در جدول (۹) حاکی است که دانشجویان به طور کلی مؤلفه منابع درس انقلاب اسلامی را در حد مورد انتظار ارزشیابی نکردند ($t = -1/26, p < 0/001$).

جدول ۱۰. آزمون تی تک نمونه‌ای برای مقایسه شیوه ارزشیابی در درس انقلاب اسلامی با میانگین مورد انتظار

مؤلفه	میانگین	تفاوت میانگین‌ها	T	Df	P
شیوه ارزشیابی	۱/۳۸	-۰/۱۱	-۲/۷۰	۱۳۵	۰/۰۰۰

نتایج مندرج در جدول (۱۰) حاکی است که دانشجویان مؤلفه شیوه ارزشیابی در درس انقلاب اسلامی را در حد مورد انتظار ارزیابی نکردند ($t = -2/70, p < 0/001$).

جدول ۱۱. آزمون تی تک نمونه‌ای برای مقایسه برنامه درسی انقلاب اسلامی با میانگین مورد انتظار

متغیر	میانگین	تفاوت میانگین‌ها	T	Df	P
برنامه درسی انقلاب اسلامی	۱/۳۸	-۰/۱۲	-۸/۳۱	۱۳۵	۰/۰۰۰

نتایج مندرج در جدول (۱۱) حاکی است که دانشجویان به طور کلی، درس انقلاب اسلامی ایران را در حد مورد انتظار ارزشیابی نکردند ($t = -8/31, p < 0/001$).

ارزشیابی برنامه درسی انقلاب اسلامی: گذر از رویکرد منفعلانه ناکام موجود به سمت رویکرد گفتمان سازانه

جدول ۱۲. نتایج تحلیل واریانس تک متغیره جهت مقایسه ارزشیابی برنامه درسی انقلاب اسلامی به تفکیک دانشگاه

متغیر	منبع تغییر	SS	Df	MS	F	P
برنامه درسی انقلاب اسلامی	بین گروهی	۹/۶۶	۲	۱/۳۱	۱/۱۴۸	۰/۲۳۱
	درون گروهی	۷/۴۳	۱۳۳	۰/۲۹۶		
	کل	۱۷/۰۹	۱۳۵	---		

نتایج آزمون تحلیل واریانس تک متغیره (ANOVA) در جدول (۱۲) در زمینه نظرات دانشجویان درباره برنامه درسی انقلاب اسلامی به تفکیک دانشگاه‌های پیام نور، آزاد اسلامی و علمی-کاربردی تفاوت معناداری را نشان نمی‌دهد ($F(2, 133) = 1/148, p = 0/231$).

جدول ۱۳. نتایج آزمون t مستقل جهت مقایسه ارزشیابی از برنامه درسی انقلاب اسلامی به تفکیک جنسیت

متغیر	جنسیت	میانگی ن	انحراف معیار	تفاوت میانگین‌ها	t	df	P
برنامه درسی انقلاب اسلامی	دختر	۱/۳۹	۰/۱۷	۰/۰۳۵	/۱۶	۱۳۴	۰/۲۴۷
	پسر	۱/۳۵	۰/۱۶				

برای مقایسه نظرات دانشجویان در مورد برنامه درسی انقلاب اسلامی به تفکیک جنسیت از آزمون t مستقل استفاده شد. یافته‌های حاصل از آزمون مذکور در جدول (۱۳) نشان می‌دهد که بین ارزشیابی دختران و پسران در درس انقلاب اسلامی تفاوت معناداری وجود ندارد ($p = 0/247, t = 1/16, Df = 134$).

بحث و نتیجه‌گیری

با عنایت به نقش برنامه‌های درسی دانشگاه به‌طور اعم و درس انقلاب اسلامی به‌طور اخص برای ترویج روحیه و بینش انقلابی دانشجویان و فراهم‌کننده بستری در راستای آگاه‌سازی آنان با

رخدادهای نظام جمهوری اسلامی ایران مطالعه حاضر با هدف ارزشیابی درس انقلاب اسلامی انجام شد. نتایج حاصل از ارزشیابی این درس نشان می‌دهد که در مجموع، برنامه درسی انقلاب اسلامی از منظر دانشجویان در حد مورد انتظار قرار ندارد. نتایج مطالعات قبلی درباره درس انقلاب اسلامی از نظر دانشجویان، این درس همچنان با کاستی‌هایی در اهداف، محتوای کتاب، فرایند تدریس و فعالیت‌های یادگیری، منبع آموزشی و شیوه‌های ارزشیابی مواجه است. این در حالی است که با گذشت زمان از وقوع پدیده انقلاب و رخدادهای متعدد سیاسی که نظام جمهوری اسلامی ایران را در صحنه بین‌الملل به نقطه کانونی و هدف اصلی دشمنان مبدل کرده است، آشنایی جوانان ما با اهداف پشت پرده دشمن از طریق برنامه‌های درسی دانشگاهی برای پاسخ‌گویی به شبهات ذهنی و بصیرت‌افزایی آنان امری غیر قابل انکار به نظر می‌رسد که این رسالت به طریق اولی در دروس عمومی و به ویژه درس انقلاب اسلامی بایستی به بهترین جلوه خود را نشان دهد. از یک زاویه، درس انقلاب اسلامی می‌تواند به فرصتی با ارزش و منبعی مهم برای قدرت نرم مبدل شود تا از طریق این برنامه درسی، جوانان کشور به عنوان قشر آسیب‌پذیر با تهاجمات فرهنگی غرب، توطئه‌های تبلیغاتی، دروغ‌پردازی‌های دشمنان، جایگاه واقعی و حساس کشور در صحنه بین‌الملل و ارزش‌های بی‌بدیل انقلاب آشنا شوند تا حقانیت نظام جمهوری اسلامی ایران در عرصه بین‌الملل برای آنان بیش از پیش اثبات و محرز شود.

برای تحقق یافتن چنین ایده‌ای، توسل جستن به رویکردی بدیل در مقابل رویکرد فعلی حاکم بر برنامه درسی انقلاب (رویکرد منفعلانه) می‌تواند بستری برای آموزه‌های انقلاب فراهم کند. رویکردی که زمینه‌ساز آشنایی دانشجویان و التزام عملی آنان به ارزش‌های انقلابی و تعهد به نظام جمهوری اسلامی ایران باشد. چنین رویکردی که می‌توان از آن تحت عنوان "رویکرد گفتمان‌سازانه" یاد نمود؛ همان رویکردی بدیلی است که مقام معظم رهبری در بیانات و سخنرانی‌های خود بارها و بارها از آن نام برده و آن را تبدیل یک مفهوم به گفتمان فراگیر و رایج قلمداد نموده‌اند و معتقدند که گفتمان‌سازی برای این است که یک اندیشه دینی و معرفت دینی در مخاطبان و در مردم رشد پیدا کند. براساس مطالب مطرح شده، خصیصه‌های عناصر برنامه درسی در رویکرد گفتمان‌سازانه با رویکرد حاکم یعنی رویکرد منفعلانه کاملاً متفاوت خواهد بود. از منظر رویکرد گفتمان‌سازی، هنگام طراحی برنامه درسی تصمیمات و راهکارهایی که

درباره عناصر برنامه درسی گرفته می‌شود باید موجبات آشنایی با ارزش‌های انقلابی و تعهد به نظام جمهوری اسلامی ایران را فراهم نماید. با توضیحات ارائه شده و داشتن نگاه گفت‌وگومان‌سازانه در برنامه درسی انقلاب اسلامی، اهداف و رئوس مطالب این درس باید با نیازهای سیاسی و اجتماعی روز جوانان و به اقتضای شرایط فعلی حاکم بر جامعه باشد. همچنین، محتوای درس به گونه‌ای با علایق دانشجویان گره بخورد که در آنها احساس دل‌زدگی، خستگی و تکراری بودن مطالب درسی را ایجاد نکند. با تفاسیر بالا و با درپیش گرفتن چنین رویکردی، طراحی، تدوین و اجرای برنامه‌های درسی منفعلانه که پاسخ‌گوی ارائه ارزش‌های انقلاب نیست و حامل یک نگاه محدود و جزئی به تربیت انقلابی است، جای خود را به رویکرد گفت‌وگومان‌سازانه با نگاهی وسیع و همه‌جانبه خواهد داد. مصرح است که درپیش گرفتن چنین رویکردی، قابل تحقق است.

فهرست منابع

۱. آقاجانی قناد، محمدرضا و فرزندوحی، جمال (۱۳۸۰)، بررسی نگرش دانشجویان دانشگاه ایلام نسبت به دروس معارف اسلامی، طرح پژوهشی، ایلام: دانشگاه ایلام.
۲. اسماعیلی، خیرالله (۱۳۸۸)، جایگاه احزاب سیاسی در صورت‌بندی گفتمان سیاسی امنیتی انقلاب اسلامی ایران، مجله اندیشه انقلاب اسلامی، (۶)، صص ۲۷۴-۲۵۳.
۳. امیدی، محمود؛ نجفی، حسن و سبحانی نژاد، مهدی (۱۳۹۵)، ارزشیابی برنامه درسی دروس عمومی معارف اسلامی دانشگاهی به منظور ارائه راهکارهای کیفیت بخش، اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۲ (۴)، صص ۲۳۶-۲۱۷.
۴. امین خندقی، مقصود و جعفرنیا، فاطمه‌سادات (۱۳۹۳)، چگونگی گفتمان‌سازی نظریه ولایت فقیه در محتوای برنامه‌های درسی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، مطالعات انقلاب اسلامی، (۱۱)، صص ۱۵۸-۱۳۹.
۵. جعفرنیا، فاطمه‌سادات؛ امین خندقی، مقصود؛ قندیلی، سیدجواد و جواهری، محمدرضا (۱۳۹۳)، گفتمان‌سازی به مثابه رویکردی برای کاربرد اندیشه‌های کلان و بنیادین اسلامی در نظام تعلیم و تربیت، نخستین همایش ملی الکترونیکی رویکردهای کاربردی و پژوهشی در علوم انسانی و مدیریت، به صورت الکترونیکی، مؤسسه آموزشی پژوهشی هزاره سوم.
۶. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۶)، انقلاب اسلامی ایران. قم: انتشارات معارف.
۷. خانبگی، مهدی (۱۳۸۳)، مصاحبه با دکتر خانبگی، فصلنامه ۱۵ خرداد، ۱ (۲)، صص ۲۶۹-۲۴۴.
۸. خلیلی، محسن و حمیدی، سمیه (۱۳۹۰)، تحلیل گفتمان مفهوم صدور انقلاب از منظر خبرگان قانون اساسی، رهیافت سیاسی و بین‌المللی، صص ۱۱۸-۸۱.
۹. رهبری، مهدی (۱۳۸۶)، شکل‌گیری گفتمان انقلابی در ایران، پژوهش حقوق و سیاست، ۹ (۲۳)، صص ۱۱۴-۸۹.
۱۰. شفايي، امان‌الله (۱۳۸۸)، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر تحولات سیاسی منطقه قفقاز، علوم سیاسی، ۱۲ (۴۸)، صص ۱۸۰-۱۵۵.

۱۱. طاهری وحدتی، حسین (۱۳۸۹)، دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در نماز جمعه سالگرد انقلاب اسلامی و تحولات جهان اسلام، مشکات، (۱۰۹)، صص ۶-۱.
۱۲. عارفی، محبوبه (۱۳۸۴)، برنامه‌ریزی درسی راهبردی در آموزش عالی. تهران: جهاد دانشگاهی واحد شهید بهشتی.
۱۳. عارفی، محبوبه (۱۳۸۳)، بررسی برنامه‌های درسی رشته علوم تربیتی در آموزش عالی ایران و راهکارهایی برای بهبود آن (مطالعه موردی: گرایش مدیریت آموزشی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
۱۴. عبایف، زهره؛ فتحی واجارگاه، کورش؛ فراستخواه، مقصود و مهرعلیزاده، یدالله (۱۳۹۲)، سواد برنامه درسی برای مدرسین دانشگاه از نگاه مدرسان حوزه مطالعات برنامه درسی، مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، ۳ (۷)، صص ۲۹-۷.
۱۵. عیوضی، محمدرحیم و هراتی، محمدجواد (۱۳۹۰)، درآمدی تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران. قم: انتشارات معارف.
۱۶. کیامنش، علیرضا (۱۳۹۲)، روش‌های ارزشیابی آموزشی، تهران: انتشارات پیام نور.
۱۷. گروه مطالعات تطبیقی و نوآوری در آموزش عالی (۱۳۷۸)، ساختار و عملکرد شورای عالی برنامه‌ریزی تهران تا سال ۱۳۷۸، تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
۱۸. لوی، الف. (۱۳۹۱)، مقدمات برنامه‌ریزی آموزشی، ترجمه فریده مشایخ. تهران: مدرسه.
۱۹. مجیدی، محمدرضا و فاتحی، ابوالقاسم (۱۳۸۵)، بررسی سنجش نگرش دانشجویان نسبت به برنامه‌ریزی دروس معارف اسلامی. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۳ (۱۲)، صص ۲۳-۱۲.
۲۰. مرشدی‌زاد، علی؛ غفاری‌هشجین، سید عیسی و مرتضوی، زاهد (۱۳۹۰)، بررسی و ارزیابی میزان پای‌بندی سه رئیس جمهور به ارزش‌های انقلاب اسلامی مورد تاکید امام خمینی، نشریه معرفت، ۲۰ (۱۶۹)، صص ۱۲۶-۱۰۹.
۲۱. مقام معظم رهبری (۱۳۷۰/۱۰/۲)، بی‌انات در دیدار جمعی از فرماندهان سپاه.
۲۲. منصوری، جواد (۱۳۹۱)، آشنایی با انقلاب اسلامی. قم: انتشارات معارف.

۲۳. مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۲)، برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. مشهد: انتشارات به نشر.
۲۴. ولف، ریچارد (۱۳۸۶)، ارزشیابی آموزشی: مبانی سنجش توانایی و بررسی برنامه. ترجمه علیرضا کیامنش. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۲۵. هاشم‌پوریزدان‌پرست، محمد (۱۳۹۱)، مقایسه انسان‌شناسی در قرون وسطی، تمدن جدید غرب و انقلاب اسلامی، پژوهش‌نامه متین، ۱۴(۵۵)، صص ۱۵۲-۱۲۷.
۲۶. هراتی، محمدجواد و قنبری، سیروس (۱۳۹۱)، مطالعه میزان مطابقت محتوای ارائه شده در درس انقلاب اسلامی ایران با انتظارات دانشجویان مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه بوعلی‌سینا. فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی. ۱(۲)، صص ۱۳۹-۱۲۱.
27. Chang, Yu-Liang, Wu, Su-Chiao, Wu, Huan-Hung (2015), They are Learning: Changes through Teacher Professional Development of Inquiry Curriculum Design and Implementation. **Procedia-Social and Behavioral Sciences**, 177(22): 178-182.
28. Currey, Judy., White, Kevin., Rolley, John., Oldland, Elizabeth., Driscoll, Andrea. (2015), Development of a postgraduate interventional cardiac nursing curriculum. **Australian Critical Care**, 28 (4): 184-188.
29. Kelly, Dymrna M., London, Daniel A., Siperstein, Allan., Fung, John J., Walsh, Matthew R. (2015), A Structured Educational Curriculum Including Online Training Positively Impacts American Board of Surgery In-Training Examination Scores. **Journal of Surgical Education**, 72(5): 811-817.
30. Ornstein, Allan C., Hunkins, Francis P. (2009), **Curriculum: Foundations, principles, and Issues. Fifth Edition**. United States: Pearson Education.
31. Curriculum evaluation of Iran's Islamic Revolution lesson: Transition from the Existing Passive Approach Failed to Discourse Construction Approach.